Univerzita Karlova – Pedagogická fakulta – Katedra speciální pedagogiky

INTEGRACE NEVIDOMÉHO DÍTĚTE NA PRVNÍM STUPNI ZŠ

Vedoucí bakalářské práce:	Mgr. Marie Mlčková, Ph.D.
Konzultanti:	Markéta Vachulová
	PaedDr. Jana Vachulová
	PaedDr. Terezie Kochová
Autor bakalářské práce:	Klára Kochová
	Řehořova 9, 130 00 Praha 3
	klara.kochova@seznam.cz
Ročník:	3.
Obor studia:	Speciální pedagogika
Typ studia:	prezenční
Datum dokončení bakalářské práce:	31. března 2011

Charles University in Prague – Faculty of Education – Cathedry of Special Education

MAINSTREAMING THE BLIND STUDENTS IN THE BASIC SCHOOL

Bachelor thesis leader:	Mgr. Marie Mlčková, Ph.D.
Consultants:	Markéta Vachulová
	PaedDr. Jana Vachulová
	PaedDr. Terezie Kochová
Bachelor thesis author:	Klára Kochová
	Řehořova 9, 130 00 Praha 3
	klara.kochova@seznam.cz
Year:	3.
Field of study:	Special Education
Type of study:	daily
Date of completion of Bachelors thesis:	31 March 2011

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a pramenů, které byly řádně ocitovány. Práce nebyla využita k získání jiného ani stejného titulu.

Místo vypracování: Praha

Úplné datum: 31. 3. 2011

Vlastnoruční podpis: .....

PODĚKOVÁNÍ

Děkujeme všem, kteří významnou měrou přispěli ke zdárnému průběhu práce: vedoucí práce Mgr. Marii Mlčkové, Ph.D., pracovníkům z občanského sdružení Integrace Tiboru Kiktovi, Martinu Brdíčkovi a hlavně spolupracovnici Markétě Vachulové, dále pracovnici Střediska pro ranou péči, o. p. s. Praha PaedDr. Janě Vachulové a předsedkyni Asociace rodičů a přátel dětí nevidomých a slabozrakých v ČR PaedDr. Terezii Kochové.

Univerzita Karlova v Praze, PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Katedra/ústav ...SPECIÁLNÍ PEDAGOGIKY.....

Zadání bakalářské práce

Jméno, příjmení : ..KLÁRA KOCHOVÁ.....

Datum narození: ...18. 1. 1989.....

Adresa : ..ŘEHOŘOVA 9, PRAHA 3, 130 00.....

obor studia : SPPG..... e-mail : klara.kochova@seznam.cz

Název práce v českém jazyce: ..INTEGRACE NEVIDOMÉHO.....

ŽÁKA NA PRVNÍM STUPNI ZŠ.....

Název práce v anglickém jazyce: ..MAINSTREAMING THE.....

BLIND STUDENTS IN THE BASIC SCHOOL.....

Vedoucí práce : ..M. Mlčáková.....

Datum : 18. 3. 2010 Podpis : ..Klára Kochová.....

ABSTRAKT BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

Cílem bakalářské práce je shrnutí důležitých zásad týkajících se integrace dítěte se zrakovým postižením na prvním stupni běžné základní školy. Práce se věnuje úloze asistenta pedagoga, poradenství důležitému pro integrační proces a dalším konkrétním doporučením.

Praktickým výstupem práce je příručka pro učitele, ředitele a další osoby, které se chtějí integrací dítěte se zrakovým postižením zabývat. Zde jsou zachyceny nejen základní body problematiky, ale také ve zkrácené formě oborové didaktiky s ohledem na dítě se zrakovým postižením ve třídě. Část práce je věnována didaktickým pomůckám, problematice speciálně upravených učebnic, volnočasovým aktivitám a stručnému seznámení s poradenskými zařízeními. Text je doplněn výpověďmi zúčastněných osob, tj. rodičů, učitelů, ředitelů, asistentů a samozřejmě samotných dětí.

Cílem práce je tedy nabídnout konkrétní doporučení pro jednotlivé problémové oblasti tématu. Příručka bude sloužit také jako skripta pro kurs pořádaný občanským sdružením Integrace[1] a je přílohou této bakalářské práce.

KLÍČOVÁ SLOVA

integrace, dítě s těžkým zrakovým postižením, asistent pedagoga, poradenství, komunikace

[1] Integrace o. s., Slavíkova 23, 120 00 Praha 2, www.integraceos.cz.

ABSTRACT OF THE THESIS

The aim of this work is to summarize the important principles concerning the mainstreaming of children with visual impairments in the basic school. The work focuses on the role of the assistant teacher, the guidance important for the mainstreaming process and other specific recommendations.

The practical outcome of this work is a guide for teachers, and others who wish to integrate children with visual impairments and have interest in such dealings. In the thesis the basic points of the issue are recognizes as well as, in an abbreviated form, the methodological issues in regard to children with visual impairments in the classroom. Part of the work is devoted to didactic aids, problems with specially prepared textbooks, leisure activities and a brief introduction to counselling facilities. The text is supplemented by testimonies of interested parties, i.e. parents, teachers, managers, assistants, and of course the children themselves.

The aim of the thesis is, therefore, to offer specific recommendations for the individual problem in themed areas. The handbook will also serve as a textbook for a course organized by the Integrace, o.s. and is also annexed to this thesis.

KEY WORDS

mainstreaming, child with severe visual impairments, assistent teacher, guidance, communication

OBSAH

Poděkování 4
Abstrakt bakalářské práce 6
Klíčová slova 6
Abstract of the thesis 7
Key words 7
Obsah 8
Úvod 10
1. Analýza dosavadního řešení problému 11
2. Úvodem o integraci 13
2.1 Co znamená pojem integrace 13
2.2 Integrace a inkluze 14
2.3 Proč integrace 15
2.4 Přípravy na integraci 17
2.5 Očekávání 18
3. Asistent pedagoga 20
4. Poradenství 24
4.1 Speciálně pedagogická centra (SPC) 24
4.2 Asociace rodičů a přátel dětí nevidomých a slabozrakých v ČR, o.s. 25
4.3 Tyfloservis, o.p.s. 26
4.4 TyfloCentra – o. p. s. 27
4.5 Sjednocená organizace nevidomých a slabozrakých ČR (SONS) 27
4.6 Společnost pro ranou péči a Středisko pro ranou péči o.p.s. 28
4.7 Projekt MŠMT – Centra podpory inkluzivního vzdělávání (CPIV) 28
4.8 Integrace o. s. 28

5. Komunikace 30
5.1 Komunikace školy a rodiny 30
5.2 Komunikace v rámci školy 30
5.3 Základy komunikace učitele s žákem 31
5.4 Několik praktických doporučení 31
5.5 Co by nás mohlo překvapit 33
6. Vodění a navigace 36
6.1 Nácvik vodění 37
6.2 Prostorová orientace 38
6.3 Bezpečnost 39
7. Uspořádání třídy 41
7.1 Orientace ve třídě 42
8. Učebnice 43
8.1 Vyhledávání učebnic 43
8.2 Počítač 45
9. Vydavatelství hmatových učebnic 47
9.1 Knihovna a tiskárna pro nevidomé K. E. Macana (KTN) 47
9.2 Orbis Tactus 47
9.3 Další výrobci učebnic 49
10. Volnočasové aktivity 50
10.1 Kroužky určené speciálně dětem se zrakovým postižením 50
10.2 Kroužky a integrace 51
11. Shrnutí 53
12. Závěr 55
Použitá literatura a elektronické zdroje 56
Příloha 57

ÚVOD

Integrace nevidomého dítěte je trendem, jenž v současnosti stále nabývá na významu. Aby úspěšně fungovala, musí být splněno několik důležitých speciálně pedagogických zásad. Učitel v integrované třídě musí mít nejen znalosti a zejména dovednosti didaktické, ale musí znát také specifika konkrétního zrakového postižení, které má dítě v jeho třídě. To pak bude silně ovlivňovat jeho každodenní práci. V této bakalářské práci jsme se pokusili důležité aspekty shrnout.

Cílem práce je tedy nabídnout konkrétní doporučení pro jednotlivé problémové oblasti tématu. Dále práce obsahuje výpovědi lidí, kteří se aktivně účastní integrace nevidomých v hlavním vzdělávacím proudu. Jsou to zejména rodiče a učitelé, ale také asistenti, ředitelé a samotné děti. Jejich výpovědi byly získány v rámci projektu Integrace zrakově postižených žáků a studentů do škol během rozhovorů na různých místech České republiky v období prosinec 2009 až duben 2010. Projekt je spolufinancován z ESF a rozpočtu ČR.

Praktickým výsledkem je pak příručka Integrace, hezká (i těžká) práce[2], která byla vydána ve sdružení Integrace v roce 2010 rovněž v rámci projektu Integrace zrakově postižených žáků a studentů do škol.

[2] KOCHOVÁ, Klára; VACHULOVÁ, Markéta. *Integrace – hezká (i těžká) práce*. Praha : Integrace, o.s., 2010. 86 s. ISBN 978-80-254-7451-8.

1. ANALÝZA DOSAVADNÍHO ŘEŠENÍ PROBLÉMU

Téma práce je dnes tématem velmi diskutovaným. Ovšem mezi rodiči a učiteli, jejichž děti jsou v integraci, se objevila potřeba praktického materiálu, který by jasně a konkrétně formuloval nejdůležitější zásady, jichž je třeba se držet při integraci nevidomých. Literatura dostupná v České republice poskytovala obecné informace nebo se konkrétním aspektům integrace dítěte s těžkým zrakovým postižením věnovala jen velmi málo. Proto bylo třeba, aby byla dostupná literatura ještě doplněna něčím velmi praktickým. Situace v České republice je výrazně ovlivněna obdobím totality, kdy u nás integrace prakticky nebyla možná. Vliv je zřejmý právě i na literárních zdrojích, kterých není mnoho, jak jsme uvedli výše.

Mezi již známou literaturu o integrovaném vzdělávání u nás patří např. kniha Aleny Keblové[3], která se v obecné rovině věnuje i jednotlivým učebním předmětům. Další důležitou brožurou je anglická Jak pomoci[4] v překladu Karly Korteové, která je věnována nevidomým dětem v mateřské škole. Mezi další dobrou literaturu, která se však věnuje integraci dětí s postižením obecněji, patří Kontrapunkty integrace zdravotně postižených[5] a Dítě se specifickými vzdělávacími potřebami v běžné škole[6]. Ve druhé jmenované je po obecném úvodu věnována kapitola každému postižení zvlášť. Dalšími dobrými dostupnými knihami jsou u nás příručky či pouze brožurky věnující se konkrétním aspektům jako např. sportování, vodění apod. Uvádíme jen některé: Sport a rekreační aktivity zrakově postižených dětí[7], Tak a tak na taktilní knížku

[3] KEBLOVÁ, A. *Integrované vzdělávání dětí se zrakovým postižením*. Praha : Septima, 1996. 100 s. ISBN 80-85801-65-5.

[4] ELLIS, A.; FRANKENBERG, A. *Jak pomoci*. Praha : Asociace rodičů a přátel dětí nevidomých a slabozrakých v ČR, 2005. 16 s.

[5] JESENSKÝ, J. *Kontrapunkty integrace zdravotně postižených*. Praha : Karolinum, 1995.

[6] MÜLLER, O. *Dítě se speciálními vzdělávacími potřebami v běžné škole*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2001. 288 s. ISBN 80-244-0231-9.

[7] KOLEKTIV AUTORŮ. *Sport a rekreační aktivity zdravotně postižených dětí*. Praha : Asociace rodičů a přátel zdravotně postižených dětí v ČR, 1998. 200 s.

(o výrobě hmatové knihy či ilustrace)[8], Nebojte se pomoci nevidomým (vodění a komunikace)[9] nebo Hry pro těžce zrakově postižené[10].

Při psaní bakalářské práce i příručky jsme vycházeli z odborné literatury a uvádíme na ni také odkazy.

[8] KOCHOVÁ, T. *Tak a tak na taktilní knížku*. Praha : Hapestetika, 2008. 16 s.

[9] MICHÁLEK, M. *Nebojte se pomoci nevidomým*, Praha : Okamžik, 2005. ISBN 80-86932-01-X.

[10] VACHULE, R.; VACHULOVÁ, J. A KOL. *Hry pro těžce zrakově postižené*. Praha : Novinář, 1987. 256 s.

2. ÚVODEM O INTEGRACI

2.1 CO ZNAMENÁ POJEM INTEGRACE

Co vlastně je integrace? Při snaze o nezatížené porozumění jakémukoli slovu se nejlépe osvědčuje nehledat definici spojenou s určitým oborem, ale najít jeho prostý překlad ve slovníku cizích slov. Zde je několik možností významu slova integrace:

- *scelení*
- *sjednocení*
- *ucelení*
- *doplnění*
- *spojení částí celku*
- *smíšení*

Záměrně zde tedy nejsou uvedeny definice, neboť tyto překlady jsou neobyčejně výstižné - navozují pocit spojování rovnocenných částí do celku, neobsahují hledisko napravování něčeho už pokaženého, vyjadřují příjemnou samozřejmost. V oblasti školské integrace by se dalo říci, že jde o zařazování dětí s postižením mezi děti bez postižení a přijetí dětí s postižením dětmi bez postižení – aby byla absurdně zvýrazněna oboustrannost procesu. Za povšimnutí stojí i výraz „doplnění", který napovídá, že komunita není bez lidí s postižením úplná. A latinské slovo komunita neznamená pouze „společenství", ale přeneseně i „vlídnost, laskavost."[11].

Obecně se dá říci, že naše společnost je k lidem s postižením stále otevřenější. To je pozitivní trend, který se u nás objevuje po pádu komunistického režimu, před ním naopak převládala snaha ukrýt před očima veřejnosti všechny, co se odlišovali. Jak říká jeden z ředitelů: „Už se neřeší, jestli integrovat, ale jak." To bohužel ale ještě neplatí absolutně. Stále se najdou

[11] Převzato z textu PaedDr. Jany Vachulové *Metodika integrace ve střediscích rané péče SPRP.* (materiál pro vnitřní potřebu SPRP)

smutné případy, kdy se lidé ve vysokých postech staví k dětem s postižením odmítavě. Jediný odstrašující příklad za všechny – starosta jednoho českého města řekl: „Kdybych neměl ty kriply, tak by se mi žilo líp…“ Naštěstí je takových lidí menšina. I tak je ale integrace složitý proces, který vyžaduje hodně času a práce všech zúčastněných. Zároveň však nabízí spoustu radosti, zkušeností, a jak říká paní učitelka Eva: „Integraci určitě doporučuji – je to přínos pro všechny zúčastněné: pro dítě s postižením, pro ostatní děti, pro celou společnost a rozhodně i pro mě.“

I rodiny, které se v integraci potýkají s nemalými problémy, uvádějí, že jsou určitě velmi nakloněny integraci.

2.2 INTEGRACE A INKLUZE

V současnosti často skloňované slovo je inkluze. Jaký je rozdíl mezi integrací a inkluzí? Radka Topinková, členka expertní skupiny Metodického portálu rvp.cz, píše: „Posun od integrace k inkluzi není pouhým posunem v terminologii vytvořeným v zájmu politické korektnosti, ale základní změnou v pohledu na problematiku. Je to přechod od přijetí stanoviska, že se překážky vyskytují na straně dítěte, k přijetí tzv. sociálního modelu, kde bariéry k učení existují ve strukturách samotných škol a obecněji v postojích společnosti v závislosti jejím složení. Inkluzivní vzdělávání je přístup, který připisuje každému dítěti právo participovat ve výuce školy hlavního vzdělávacího proudu. (…) Integrace znamená začlenění příslušníků jedné kultury do většinové společnosti bez ztráty kultury vlastní. Na rozdíl od asimilace, která probíhá jednostranně, je integrace procesem oboustranným, ve kterém se aktivně zapojují jak ti, kteří se chtějí integrovat, tak i většinová společnost.“[12]

V praxi tedy znamená integrace spojování dvou částí celku. Oproti tomu inkluzivní prostředí už předem vítá všechny žáky, ať přicházejí z jakéhokoli prostředí a s jakýmkoli problémem. Myšlenka inkluze je velmi užitečná a my

[12] [cit. 2011-02-10]

Dostupný z WWW: <http://wiki.rvp.cz/Knihovna/1.Pedagogicky_lexikon/I/Inkluze>

bychom měli všemi prostředky usilovat o její naplnění. Avšak domníváme se, že současná česká společnost ještě není nastavena tak, aby doopravdy vítala všechny žáky a brala je jako obohacení a přínos. Dle Bootha a Ainscowa (2007) je inkluze ideálem, kterého nikdy zcela nedosáhneme[13]. Proto se v této práci zabýváme tématem integrace a věříme, že se pomocí integrace postupně přibližujeme cílům inkluze.

2.3 PROČ INTEGRACE

Jaké jsou tedy důvody, které k integraci vedou samotné rodiče?

„Dcera byla odmala zvyklá být mezi vidícími, nebyl důvod to měnit, to bylo vlastně to, proč jsme se rozhodli pro integraci." (Klára a Karel)

„Pro nás byl největší impuls, že jsme chtěli, aby dcera byla normálně mezi dětmi ze svého okolí. Mezi vidícími se bude pohybovat celý život, nebude žít ve vakuu. Je přirozené, aby dítě chodilo do školy v místě svého bydliště – není integrací vozit dítě přes celou Prahu, ale i to nám připadá lepší než internát." (Jana a Jiří)

„My jsme s integrací počítali od začátku. Asi takový první impuls pro nás byl, že jsme byli na pobytu s Ranou péčí a tam byly konzultace s rodiči, kteří mají starší děti. Viděli jsme, že to jde naprosto v pohodě." (Eva a Aleš)

„Nechtěli jsme syna izolovat od rodiny tím, že ho dáme na internátní školu, a už vůbec ne, když byl tak maličký. On docela lpí na babičkách, na dědečcích, na nás. To bychom prostě nedokázali. Nedokázali bychom ho dát někam jinam." (Marie a Jan)

Mnoho rodičů se ale setkává s odmítáním. Jedna z maminek smutně říká: „To hlavní, co jsme očekávali, bylo přijetí. Nic víc jsme nechtěli. Je to hrozně úmorné, už v mateřské škole jsme se museli doprošovat, všude přemlouvat, přesvědčovat. Problém je v tom, že na to společnost ještě není

[13] [cit. 2011-02-10] Dostupný z WWW: < http://cpiv.cz/>

zvyklá. Proto tolik odmítání a odpovědí typu – nejsme speciální pedagogové, nejsme tady na to připraveni.“ Jiní rodiče vyprávějí: „Na prvním stupni bylo vše bez výraznějších problémů, na druhém stupni nastal všeobecný obrat k horšímu, neochota a nezájem vedení školy a snaha spíše o integraci segregací!“ Další z maminek – Klára – také vypráví: „Na gymnázium (tip jsme dostali přes známé) jsem nejdřív volala, jestli mi vezmou nevidomé dítě, a ředitel hned řekl, že to by asi nešlo, že nemají žádné zkušenosti, že na to nejsou vybaveni… To je mimochodem nejčastější odpověď, že na to nemají. Tak jsem se ptala na hlavní překážky, které by tam viděl, a on říkal, že škola jezdí hodně na vícedenní výlety a jak by to dělala ona. Řekla jsem mu, že dcera chodit umí, že jenom nevidí, a on odpověděl: „Tak chvilku povídejte, jak by to chodilo.“ a nakonec souhlasil. Ale je to pro rodiče trochu otrava, protože se musí pořád někde doprošovat.“

Proto se dá říci, že ochotný učitel a vstřícné vedení školy spolu s dobrým asistentem jsou vlastně základem úspěchu. Někteří rodiče dokonce říkají, že nezáleží na vzdělání, ale na tom, jaký je ten konkrétní člověk. Dokladem toho je paní učitelka, která, ačkoli studovala tyflopedii, a tudíž bychom čekali jednoznačný přístup, měla z integrace velké obavy a nebyla si jistá. Stále znovu se ozývá, že nejvíce záleží na lidech. Maminka Jana říká: „Paní ředitelka to postavila tak, jako že my integrujeme, a komu se to nelíbí, ať jde jinam!“ Je normální se předem bát. A připustit si i takové pocity je jistě na místě. Zároveň je však třeba se posunout dále, zjišťovat informace, konzultovat s rodinou, odborníky, začít pracovat na přípravě integrace.

Maminka Jitka upozorňuje: „Je to velká zodpovědnost pro všechny zúčastněné. Vždy je nutná ochota i schopnost učit se novým věcem.“

Asistentka Linda zase říká: „Doporučila bych jen osobní přístup a nasazení, chtít to dělat. Chtít dát péči a čas, protože každý by měl mít nárok žít s touto společností. Pak vybrat dobrou školu pro konkrétní dítě (třeba to u nás zkoušel jiný nevidomý chlapec, ale bohužel by nebylo možné, aby zvládal časté vícedenní výlety, které jsou pro naši školu typické. Přesto si myslím, že v jiné škole, kde se tolik nejezdí do přírody, by mohla být integrace tohoto dítěte velmi úspěšná). Pochybovat, jestli tohle dělám správně, jestli to nemám změnit a tak. Přemýšlet o tom, předem si něco vyzkoušet, být empatický. Je určitě dobré už

mít zkušenost s vyučováním, s integrací… My integraci chceme a přijde nám přirozená. Třeba mě někdo chválí, jak to dělám úžasně, ale já prostě dělám, co je potřeba, je to moje práce a chci ji dělat.“

2.4 PŘÍPRAVY NA INTEGRACI

Na integraci je skutečně třeba dobře se připravit.

V první řadě seznámit se s rodiči a velice pozorně jim naslouchat. Rodiče jsou totiž ti, kteří o dítěti vědí nejvíce. Některým asistentům se osvědčilo být o prázdninách před školním rokem pár dní s dítětem. Je samozřejmé, že takto mohli dítě poznat mnohem hlouběji než na jednorázové schůzce, a tudíž se lépe připravit na práci ve třídě.

Na začátku pro nás bude důležité zjistit, jestli už má rodina nějakou předchozí zkušenost z integrace, zda chodilo dítě do mateřské školy (speciální či běžné), zda chodí na integrovaný kroužek… Některé děti vyzkouší během školní docházky oba typy škol, jiné jsou v integraci už od mateřské školy.

Je jistě ideální, když i rodina sama se snaží se školou hodně komunikovat. Paní ředitelka gymnázia vypráví, jak maminka syna se zrakovým postižením chodila několik let předem do školy, vždycky na Den otevřených dveří, a mluvila o tom, že uvažují o tomto gymnáziu pro své dítě. Připravovala tak postupně školu i učitele. Tento postup ale není vůbec samozřejmý. Zvláště nyní, kdy mají rodiče většinou na výběr mnoho škol základních i středních a skutečně si mohou vybírat.

Velmi důležitá je dále spolupráce se speciálně pedagogickými pracovníky Speciálně pedagogického centra (dále SPC), pod které dítě patří. Pracovníci centra nám vysvětlí specifika práce s daným dítětem, doporučí postupy, upozorní na rizika apod. V mnoha školách uspořádalo SPC (či jiné zařízení – TyfloCentrum apod.) pro třídu jednu hodinu či celé dopoledne, kdy se děti seznamovaly se životem nevidomých, mohly pokládat jakékoli otázky, vyzkoušet si různé pomůcky, vodění apod. Jinde zase proběhlo takovéto „miniškolení“ pro pedagogické pracovníky nebo rovnou pro celou školu.

Jedno gymnázium zase pod vedením SPC udělalo přípravu prostoru: vytvořilo popisky v Braillově písmu na dveře, na šatní skříňku, kterou zároveň umístili na kraji, aby ji mohl nevidomý žák snadno najít, apod. Pomůže také úprava rozvrhu, aby se třída tolik nestěhovala. Je třeba zvážit počet dětí ve třídě a je-li to možné, počet snížit. Paní učitelka Ilona k tomu říká: „Pro integraci jsem, určitě ano, ale je třeba zvážit počet dětí ve třídě tak, abych se opravdu mohla věnovat individuálně všem. Třicet dětí je skutečně mnoho."

V dalším případě se paní asistentka i paní učitelka byly podívat v jiné škole, kde už integrace úspěšně běží. Obě říkají, že to pro ně bylo velice podstatné. Teprve tam si poprvé představily, jak bude integrace vypadat.

Dobré je také zmínit se např. na třídních schůzkách ostatním rodičům, že ve třídě jejich dětí bude dítě se zrakovým postižením. Vše je potřeba říci citlivě a nezveličovat situaci. Ostatní rodiče si nesmí myslet, že nová situace znamená méně učitelovy pozornosti pro jejich děti.

2.5 OČEKÁVÁNÍ

Před začátkem školního roku máme jistě každý nějaká svá očekávání, představy, těšení i obavy. V případě pedagogů, které čeká integrovaná třída, jde často o starost, zda budou schopni dostát nárokům, které jejich nová role přináší.

Jak se vyjádřila jedna paní ředitelka, čeká nás práce, která vyžaduje velkou toleranci obou zúčastněných stran. Zejména je ovšem nutné mít chuť a ochotu integrovat. Rodiče obvykle nemívají přehnaná očekávání. Mluví o přijetí, pochopení, ochotě přizpůsobit některé metody a postupy, nepřehnaných (ani do jednoho extrému) nárocích na dítě apod.

Pravděpodobně se stane, že naše představy se nakonec s reálnou integrací nebudou ve většině bodů shodovat, stejně jako se to stalo mnoha učitelům před námi.

Paní učitelka prvního stupně mluví o svých očekáváních: „Bála jsem se, že se mu děti budou smát. To se nevyplnilo, ale stejně jsme si museli zvykat postupně.“

Jiná paní učitelka zase říká: „Zažila jsem něco takového poprvé, proto jsem se bála, že nevidomou dívku ostatní děti nepřijmou, že nebudu dostatečně připravená po pedagogické stránce apod. Víc jsem se bála než těšila, ale zároveň to pro mě byla trochu výzva, očekávání, co mi to dá.“

Pan ředitel školy ve Zlíně vypráví: „Opakovaně jsme jednali s rodiči, s asistentkou a s SPC, takže mě trochu uvedli do obrazu – co dítě umí, neumí, co můžeme čekat a co naopak ne. Samozřejmě jsem očekával problémy, protože už jsem prošel jinými integracemi a vím, že se vždycky objeví něco, co nečekáme. V první třídě jsme tedy snížili počet dětí na patnáct.“

Paní učitelka biologie zase popisuje: „Samozřejmě, šla jsem do toho s obavami, že nevím, co to bude všechno obnášet, ale nakonec musím říct, že je to úplně v pořádku. Začlenil se výborně, je součástí třídy a nikdo už nepociťuje, že by byl nějak jiný, zvláštní. Výuka se trošku liší, snažím se víc popisovat a připodobňovat, aby si nevidomý chlapec všechno dokázal představit. Třeba když jsme brali složení Země, donesla jsme broskev a na té jsem mu to ukazovala.“

3. ASISTENT PEDAGOGA

Asistent pedagoga (dále jen asistent) je osoba, která může být v procesu integrace nesmírně důležitá. Není však nezbytnou podmínkou integrace – zejména u starších a komunikačně zdatných dětí může chybět. Jeho úkolem je pomoc dítěti při přizpůsobení se školnímu prostředí, pomoc pedagogickým pracovníkům školy při výchovné a vzdělávací činnosti a pomoc při komunikaci s dítětem a rodinou. Ve většině škol je v podstatě „pravou rukou" učitele. Praktická náplň jeho činnosti se však nedá přesně vymezit, v jednotlivých případech se liší dle aktuální potřeby.

Je třeba důrazně odlišit dva typy asistenční služby: osobního asistenta a asistenta pedagoga. Osobní asistence je jednou z forem sociální služby a jako taková je vymezena zák. č. 108/2006 Sb., o sociálních službách. Zákon popisuje osobní asistenci jako terénní službu poskytovanou osobám, které mají sníženou soběstačnost z důvodu věku, chronického onemocnění nebo zdravotního postižení, jejichž situace vyžaduje pomoc jiné fyzické osoby.[14]

Oproti tomu náplň práce asistenta pedagoga je formulována v § 7 ve vyhlášce č. 73/2005 Sb.. Jeho úkolem je pomoc žákům při přizpůsobení se školnímu prostředí, pomoc pedagogickým pracovníkům školy při výchovné a vzdělávací činnosti, pomoc při komunikaci se žáky, při spolupráci se zákonnými zástupci žáků a komunitou, ze které žák pochází.[15]

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že osobní asistent a asistent pedagoga jsou dvě odlišné role, z nichž každá navíc patří do jiného resortu (asistent pedagoga do resortu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a osobní asistent do resortu Ministerstva práce a sociálních věcí). Obě práce může v praxi

[14] § 39 zák. č. 108/2006 Sb., o sociálních službách. [cit. 2011-02-10] Dostupný z WWW: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/7372/108_2006_Sb.pdf>

[15] § 7 vyhl. č. 73/2005 Sb., o vzdělávání dětí, žáků a studentů se speciálními vzdělávacími potřebami a dětí, žáků a studentů mimořádně nadaných. [cit. 2011-02-10] Dostupný z WWW: <http://www.msmt.cz/dokumenty/vyhlaska-c-73-2005-sb-1>

zastávat jedna osoba, která by pro to ale musela mít dvě zvláštní pracovní smlouvy.

Osobní asistent tedy může pracovat i ve škole, v tomto textu se ale budeme zabývat pouze asistentem pedagoga (dále asistent).

Ve většině škol dochází asistent na všechny hodiny, sedí vedle dítěte se zrakovým postižením a pomáhá mu. Věnuje se také přípravě na vyučování, často upravuje různé texty, přepisuje učebnice a vyrábí pomůcky. V mnoha případech zůstává ve třídě i o přestávkách, pomáhá dítěti s přípravou na další hodinu, s komunikací s ostatními žáky, s cestou na WC, při přesunu mezi učebnami apod. Jinde asistent do třídy nechodí (nebo chodí pouze, je-li vyzván) a věnuje se přípravám na hodiny. Někdy chodí také na různé předměty různí asistenti, a v neposlední řadě také najdeme mnoho nevidomých dětí, které asistenta nemají vůbec (jedná se spíše o děti staršího školního věku). V současné době je již navrhována novela vyhlášky č. 73/2005, Sb., dle které by měl asistent pedagoga poskytnout žáku s těžkým zdravotním postižením také nezbytnou pomoc při sebeobsluze a pohybu během vyučování a při akcích pořádaných školou mimo místo, kde škola v souladu se zápisem do školského rejstříku poskytuje vzdělávání.[16] Tato novela se snaží reflektovat praxi, která již na mnoha školách delší dobu funguje. Novela této vyhlášky a zároveň vyhlášky 73/2005 Sb., o poskytování poradenských služeb ve školách a školských poradenských zařízeních je nyní v připomínkovém řízení. Kdy a zda bude schválena, není v současné době jasné.

Důležité je ale vědět, že zodpovědnost za vzdělání žáka má třídní učitel, nikoli asistent. Nesmíme tyto dvě naprosto odlišné role v žádném případě zaměnit. Zároveň, jak již bylo řečeno výše, nesmíme asistenta pedagoga zaměnit ani s osobním asistentem, je nutné dobře znát úlohy této profese.

---

[16] Vyhláška č. 73/2005 Sb. – Úplné znění vyhlášky s vyznačením navrhovaných změn a doplnění. [cit. 2011-02-10] Dostupný z WWW: <http://www.inkluze.cz/inkluzivni-vzdelavani/pravni-ramec>

Mnoho učitelů uvádí, že bez asistenta si práci vůbec neumějí představit. Paní učitelka Monika říká: „Mám asistenta pedagoga, pro práci s dítětem se zrakovým postižením je nezbytný, spolupráce je na výborné úrovni, je na něj spolehnutí. Ostatní děti na asistenta reagují perfektně. Já jako učitel vítám možnost mít druhého člověka k dispozici, je potřeba nejen pro nevidomého. Ve třídě se najde více dětí, které pomoc potřebují“ Nejen Monika, ale i další učitelé oceňují, když mohou asistenta využít i pro jiné děti, nejčastěji s poruchami pozornosti, specifickými poruchami učení apod.

Výběr asistenta je proto nesmírně důležitý. Bohužel většinou není příliš možností, koho vybrat. Platové podmínky asistentů jsou také velice špatné, a proto jich není mnoho. Při hledání asistenta bychom se měli zajímat o to, jaký je uchazeč jako osobnost, a jak si s ním rozumíme, jestli je ochotný učit se novým věcem, jaké má zkušenosti (ale neznamená to, že asistent bez zkušeností nebude dobrý – takových je celá řada) a jakou má představu o své práci. Důležité je, aby našel správnou míru pomoci dítěti, tzn. aby se o dítě staral přiměřeně, ani příliš, ani málo. Jak se ale takový asistent hledá? Většina rodin sháněla přes inzeráty často na pedagogických školách nebo přes různá sdružení či přes SPC. Některé asistentky našly výzvu na úřadě práce, a protože měly pedagogické vzdělání alespoň na úrovni střední školy, přihlásily se. Jiní rodiče získali asistenta na doporučení ostatních rodin nebo prostě převzali asistenta od jiného dítěte, které už vyrostlo a dál jeho pomoc nepotřebovalo. Jedna z maminek dělá synovi na některé předměty asistentku sama, avšak osobně tuto variantu nedoporučuje. V takovém případě už se smazávají hranice mez rolemi osobního asistenta a asistenta pedagoga, navíc si matka ani dítě nemají kdy „od sebe odpočinout“.

Ze začátku se musí vše zaběhnout, učitel s asistentem se musí sladit, dítě si musí na asistenta zvyknout. Pro mnoho učitelů je také těžké překonat počáteční nervozitu z toho, že je s ním ve třídě další dospělý, a pocit, „že mu někdo kouká pod ruce“.

Asistentka Jarka také vypráví, že na začátku se musela do všeho dostat, sháněla si kontakty na další školy, mluvila s odborníky, jela se podívat do jiné školy. Pokud se vše sladit podaří, mluví rodina i učitel o opravdovém pokladu.

Rodiče z Jižních Čech chválí: „Naše asistentka je naprosto perfektní, víc jsme si nemohli přát, všechno nám pomůže a také se synem si naprosto skvěle rozumí!“ Paní učitelka z Prahy zase říká: „Asistentka mu strašně moc pomáhá, ta si myslím, že je velkým přínosem – a sám Kuba se také hrozně moc snaží. Je aktivní, sám se snaží všechno dělat a asistentka mu pomáhá, jen když Kuba neví, když si to neumí představit a podobně.“

Školy často volí cestu, kdy u staršího dítěte asistent není, nebo alespoň není na každé hodině s ním. Toto řešení je dobré pro podporu samostatnosti dítěte. Stejně to bylo i v případě Lindy: „Jako asistentka jsem pracovala na začátku, časem se zjistilo, že jsem ve třídě zbytečná. Vážně. Naopak je lepší, že u ní už nejsem pořád a ona je s dětmi.“ Její žákyni je nyní šestnáct let.

Výše jsme uvedli vynikající příklady spolupráce, bohužel ne vždy jsou zkušenosti tak pozitivní. V jiných školách nejen asistent není doceněn, ale dokonce není považován za právoplatného člena integračního týmu ani pedagogického sboru. To je naprosté nepochopení nezastupitelné role asistenta. Někteří ředitelé vůbec netuší, jakou práci a v jakém rozsahu asistent ve třídě vykonává. Takový neprofesionální přístup mimo jiné zbytečně ubírá síly asistentovi, který mnohdy pracuje daleko nad rámec vymezených úkolů i pracovní doby (a to se ani nezmiňujeme o jeho platu).

Škola by si asistenta, který je dítěti nejblíže, měla velice považovat a konzultovat s ním všechna důležitá rozhodnutí. Ředitel by ho měl ujistit svou plnou podporou, čas od času se ho dotazovat, jak by mohl vylepšit podmínky k jeho práci, a kontrolovat, zda jeho pracovní doba stačí na vymezené úkoly.

Bohužel často nemá škola na asistenta dostatek peněz, což pro nás dnes zůstává velkou výzvou.

4. PORADENSTVÍ

Poradenské služby jsou nedílnou částí každého integračního procesu. Služby jednotlivých organizací se ale liší, a proto je dobré znát je alespoň orientačně. V následujícím textu jsou stručně uvedeny nejdůležitější z nich, avšak pro podrobnější seznámení se s nimi odkazujeme na internetové stránky a další zdroje (informační brožury, telefonní linky apod.).

4.1 SPECIÁLNĚ PEDAGOGICKÁ CENTRA (SPC)

Speciálně pedagogická centra se dále dělí podle svého zaměření. Pro nás jsou důležitá SPC pro klienty se zrakovým postižením. Velká část z nich se sdružuje s dalšími SPC v rámci Asociace pracovníků speciálně pedagogických center - APSPC (www.apspc.cz). Jejich činnost je však velmi různá. Závisí na finančních podmínkách, oblasti, ve které působí, a na konkrétních pracovnících.

Činnost SPC se řídí aktuálně platnými zákony. Z vyhlášky o školském poradenství vyplývá, že by SPC mělo zjišťovat speciální připravenost žáka se zrakovým postižením na školní docházku, jeho individuální potřeby a zpracovávat odborné podklady k jeho integraci. Dále má pro něho zajišťovat speciálně pedagogickou péči a speciálně pedagogické vzdělávání (např. výuka prostorové orientace), provádět speciálně pedagogickou a psychologickou diagnostiku a poskytovat poradenství a pomoc při řešení problémů při vzdělávání. Škole by SPC mělo poskytovat metodickou podporu a pedagogickým pracovníkům a zákonným zástupcům poradenství v oblasti vzdělávání. Činnost SPC probíhá jak na pracovišti tak přímo ve škole.

V praxi jsou v poskytovaných službách velké rozdíly, někteří rodiče i učitelé jsou s podporou ze strany SPC velmi spokojeni, jiní mají výhrady. Z rozhovorů s rodiči například vyplynulo, že do některých škol přijíždějí poradci jednou za 14 dní, do dalších jednou za měsíc a někam jen jednou za rok.

SPC poskytuje podklady pro individuální vzdělávací plán. Obvykle doporučuje učitelům vhodné metodické postupy a navrhuje vhodné pomůcky pro vyučování.

Maminka Michaela například uvádí, že „SPC se snaží, i když nemají dost peněz. Poslali ale paní učitelku i paní asistentku na stáže do jiných škol, aby se podívaly, jak to tam dělají.“ Jinde paní ředitelka chválí podporu, které se jim dostalo zejména zpočátku.

Paní učitelka z jiné školy má zase rozporné zkušenosti: „Ze začátku nám poradili, dali literaturu, to bylo dobré. Později jsme ale nevěděli, jestli to děláme metodicky dobře, jestli dívenka nečte moc pomalu. To SPC neví, mám pocit, že ty pracovníci vystudují a pak tam „sedí“ a nejdou do praxe. Také nám na začátku řekli, co to je Braill, ale ne, jak ho učit. Nakonec to musela vymyslet asistentka.“ Paní asistentka z jiné školy zase přiznala, že jim SPC téměř s ničím nepomohlo. Vše si musí dělat sama a také všechny učebnice přepisuje. Pracovníci SPC se jí prý, když přijedou do školy, naopak ptají, co a jak.

Další jsou ale s podporou spokojeni.

4.2 ASOCIACE RODIČŮ A PŘÁTEL DĚTÍ NEVIDOMÝCH A SLABOZRAKÝCH V ČR, O.S.

Činnost Asociace se zaměřuje zejména na:

- *sdružování a podporu rodin s dětmi se zrakovým postižením*
- *půjčování hmatových knížek, učebnic a dalších pomůcek*
- *podporu rodin s dětmi v integrovaném vzdělávání*
- *pořádání pobytů rodin a pedagogů dětí v integrovaném vzdělávání*
- *spolupořádání soutěží tvůrců hmatových knih*
- *pořádání hmatových exkurzí*
- *vydávání Zpravodaje Asociace s aktuálními školskými, sociálně právními, kulturními, sportovními aj. informacemi*[17]

Pokud se chceme dozvědět více nebo se do Asociace přímo přihlásit, hledejme na www.asociacerodicu.estranky.cz.

[17] [cit. 2011-02-10] Dostupný z WWW: <http://www.asociacerodicu.estranky.cz/>

4.3 TYFLOSERVIS, O.P.S.

Obecně prospěšná společnost Tyfloservis se zaměřuje na starší mládež (od 15 let) a dospělé. Hlavní sídlo se nachází v Praze, ale jednotlivá centra najdeme i v dalších větších městech.

Posláním Tyfloservisu je podpora integrace nevidomých a slabozrakých lidí do společnosti prostřednictvím intervencí zaměřených na samotné nevidomé a slabozraké, osoby jim blízké a širokou laickou i odbornou veřejnost.

Tyfloservis, o.p.s. si klade za cíl:

- *vybavit člověka se zrakovým postižením ve věku patnáct a více let takovými dovednostmi a informacemi, aby byl schopen v maximální možné míře samostatně naplňovat své životní potřeby, získal přiměřené sebevědomí, zaměřil se na možnosti svého dalšího rozvoje a dokázal též rozpoznat své meze a požádat o pomoc;*
- *vybavit okolní společnost dovednostmi a informacemi, aby byla schopna odstraňovat a nevytvářet nové architektonické ani mezilidské bariéry, které by nadbytečně ztěžovaly situaci nevidomých a slabozrakých, aby byla schopna rozpoznat jejich možnosti a limity a v případě potřeby jim poskytnout konkrétní pomoc;*
- *u svých klientů podporovat převzetí odpovědnosti za vlastní život, samostatnost a aktivitu, využívání všech potenciálů, kterými je člověk vybaven, a celospolečensky podporovat zájem o druhé, toleranci a pomoc.*[18]

V případě zájmu o služby Tyfloservisu získáme všechny potřebné informace na adrese www.tyfloservis.cz.

[18] [cit. 2011-02-10] Dostupný z WWW: <http://www.tyfloservis.cz/vz2008/vz08.pdf>

4.4 TyfloCentra – o. p. s.

TyfloCentra jsou samostatné obecně prospěšné společnosti, z nichž každá sídlí v jiném kraji a má krajskou působnost. K názvu jednotlivých společností nedílně patří i název krajského města, ve kterém sídlí. TyfloCentra nemají žádné ústředí, které by je řídilo. Ve svém kraji poskytují lidem se zrakovým postižením komplex sociálních služeb stejného druhu a charakteru (liší se jen v drobnostech podle regionu, v němž působí) a mají společný cíl: pomáhat lidem s těžkým zrakovým postižením.[19] Po domluvě například některá TyfloCentra přepisují text do Braillova písma. Všechny potřebné informace získáme na webových stránkách www.tyflocentrum.cz.

4.5 Sjednocená organizace nevidomých a slabozrakých ČR (SONS)

SONS je členem České rady humanitárních organizací, Evropské unie nevidomých (European Blind Union) a Světové unie nevidomých (World Blind Union). Posláním organizace SONS je jednak sdružovat a hájit zájmy nevidomých a osob s těžkým zrakovým postižením, jednak poskytovat konkrétní služby vedoucí k integraci těchto občanů a společnosti. Mezi jejich služby patří například tyto:

- vydávání metodických studijních a popularizačních materiálů
- Tyflokabinet - metodické centrum tyflotechnických pomůcek (poradenství při výběru pomůcek, nácvik jejich obsluhy, předvádění a krátkodobé zapůjčování pomůcek)
- projekt Blind Friendly Web
- digitalizace a úprava textů
- knihovna digitálních dokumentů (www.braillnet.cz)
- technická podpora uživatelů výpočetní techniky, kteří mají zrakové postižení
- prodejna a zásilková služba kompenzačních pomůcek

[19] [cit. 2011-02-10] Dostupný z WWW: <http://www.tyflocentrum.cz/>

4.6 Společnost pro ranou péči a Středisko pro ranou péči o.p.s.

Při nástupu dítěte do školy se výjimečně můžeme setkat i s poradci Společnosti pro ranou péči, jejichž klienty jsou rodiny dětí se zrakovým postižením ve věku od 0 do maximálně 7 let. Veškeré potřebné informace nalezneme na webových stránkách www.ranapece.eu a www.ranapece.cz.

4.7 Projekt MŠMT – Centra podpory inkluzivního vzdělávání (CPIV)

„Inkluze vyžaduje změnu. Jedná se o nikdy nekončící proces zkvalitňování výuky a zvyšování míry zapojení všech žáků. Je to ideál, ke kterému škola může směřovat, ale kterého nikdy zcela nedosáhne. O inkluzi ovšem mluvíme již od okamžiku, kdy se začne se zvyšováním míry zapojení u všech žáků. Inkluzívní škola je taková, která je v pohybu“. (Booth & Ainscow, 2007)

Cílem projektu je podpora zavádění inkluzivních hodnot do procesu vzdělávání na základních školách v České republice. V rámci projektu vznikla tzv. Centra podpory inkluzivního vzdělávání, která ve spolupráci s participujícími stranami ověřují a vytvářejí podmínky pro zajištění distribuce vzdělávání podle možností a schopností žáků.[20] Centra budou svými službami pokrývat všechny kraje.

4.8 Integrace o. s.

Občanské sdružení Integrace se zaměřuje zejména na asistenční, konzultační a vzdělávací služby pro lidi se zrakovým postižením v oblasti spotřební elektroniky, osobních počítačů, internetového bankovnictví, navigačních a orientačních pomůcek.[21]

---

[20] [cit. 2011-02-10] Dostupný z WWW: <http://cpiv.cz/>

[21] [cit. 2011-02-10] Dostupný z WWW: <http://integraceos.cz/>

V současné době pracuje sdružení na projektu, který si klade za cíl vytvořit školící a poradenský systém pro pedagogické pracovníky a další osoby, podílející se na výchově a vzdělávání dětí s těžkým zrakovým postižením. Dalším praktickým výstupem zmíněného projektu je vytvoření poradenské linky, na níž se může kdokoli obrátit s dotazem týkajícím se integrace dětí se zrakovým postižením. Pracovníci občanského sdružení Integrace jsou připraveni poskytnout rady v oblasti shánění financí a pomůcek, seznámit tazatele s hlavními dokumenty týkajícími se integrace a předat kontakty na další poradenské subjekty. Aktuální telefonní číslo najdeme na webových stránkách www.integraceos.cz.

5. KOMUNIKACE

5.1 KOMUNIKACE ŠKOLY A RODINY

Komunikace je jednou z nejdůležitějších oblastí v každém mezilidském vztahu. V integraci to platí snad ještě více. Rodiče zdůrazňují, že je pro ně skutečně podstatný dialog se školou, a že bez něj to ani nejde. Rodiče jsou partnery učitelů v komunikaci: ptejme se jich, chtějme zpětnou vazbu a budujme si tento vztah, který nám může mnoho přinést.

Ve většině škol toto běžně funguje, rodiče mluví s učiteli každý den při předávání dítěte, telefonují si nebo píší pravidelně s učitelem i asistentem a jednou za čas (minimálně jednou ročně) mají společnou schůzku, na kterou příp. pozvou i pracovníka SPC, ředitele, výchovného poradce a další.

Zkušenosti jsou ovšem různé. Jedni z rodičů vyprávějí: „Škola je úžasná, nemáme s ní nejmenší problém. Ve všem nám vychází vstříc. Četnost kontaktů závisí na období, třeba kolem čtvrtletí, kdy děti mají obzvláště napilno, jim voláme častěji. A něco se řeší přes naši asistentku Lindu."

Jiní rodiče ale mají opačnou zkušenost: „S vedením školy je minimální spolupráce. S třídními učiteli spolupráce běžná, standardní, někteří další vyučující ale nejsou ochotni přizpůsobit své výukové metody potřebám dcery."

Vždy je potřeba hledat „zlatou střední cestu", nastavit s rodiči optimální pravidla komunikace a zachovat si i jistou míru autonomie. Jedna z paní učitelek popisuje počáteční problémy: „Maminka měla o podobě integrace svého dítěte velmi jasnou představu, ze začátku jsme na to naráželi. Teď už je to dobré, tlak maminky není kontraproduktivní."

5.2 KOMUNIKACE V RÁMCI ŠKOLY

Velmi podstatné jsou také vztahy mezi zúčastněnými pedagogickými pracovníky – ty mohou výrazně ovlivnit průběh celé integrace. Snažme se, aby nedocházelo k případům, jako ten, o kterém mluví jedna paní učitelka: „Vedení

mě vůbec nepodporovalo, nestaralo se o nás. Všechno jsem si musela zjišťovat na vlastní pěst, naštěstí tu byla ještě maminka a asistentka, které mi pomohly!“

5.3 Základy komunikace učitele s žákem

Není třeba bát se komunikace s dítětem se zrakovým postižením. Pokud se budeme chovat přirozeně, budeme se snažit respektovat individualitu toho, s kým komunikujeme, a zároveň dodržíme určitá pravidla (či spíše doporučení), rychle se do nové situace vžijeme.

5.4 Několik praktických doporučení[22]

- Lidé se zrakovým postižením jsou normální lidé, kteří mají své individuální povahové rysy a různé přednosti i nedostatky jako ostatní.

- Při setkání s žákem jednejme přirozeně a prakticky. Pozdrav a oslovení jménem můžeme v rušném prostředí doprovodit lehkým dotykem na předloktí, aby bylo jasné, že mluvíme právě k němu.

- Přestože se s žákem již známe, může být dobré mu při představení zopakovat svoje jméno („Ahoj Honzíku, to jsem já, paní učitelka Majerová, jak se dnes máš?“). Poznávat lidi podle hlasu může být zejména v nečekaných situacích velmi náročné a ne každý si hlas zapamatuje hned po několika prvních setkáních.

- Lidé spolu do značné míry komunikují pomocí mimoslovních signálů, jako jsou gesta, posunky a mimika. Při komunikaci s nevidomým tedy nezapomínejme na to, že nevidí naše gesta a že neverbální sdělení je vhodné nahradit slovy. Mluvme s žákem průběžně o tom, co se okolo něj děje, aby nebyl zmatený a necítil se osaměle. Dávejme však pozor na to,

[22] Převzato s úpravami z volně dostupné publikace MICHÁLEK, M. *Nebojte se pomoci nevidomým*. Praha : Okamžik – sdružení pro podporu nejen nevidomých, 2005. ISBN 80-86932-01-X (celá brožura ke stažení na www.okamzik.cz) a z ELLIS, A.; FRANKENBERG, A. *Jak pomoci*. Praha : Asociace rodičů a přátel dětí nevidomých a slabozrakých v ČR, 2005.

aby dítě nebylo neustálým komentováním „bombardováno“, ani běžně vidící člověk přeci nesleduje své okolí neustále s napjatou pozorností.

- Nepoužívejme neurčité výrazy typu „támhle“, které bez doprovodného gesta ztrácejí smysl. Při uvádění stran pamatujme na jejich relativitu, výraz „vlevo“ doplňme upřesněním např. „z tvého pohledu“. Při instrukcích ve výuce se neustále snažme o co nejpřesnější slovní popis, věta jako „tohle vykrátíme tímhle“ totiž nevidomému žákovi postup příliš nepřiblíží.

- Při doprovázení a navigaci žáka s těžkým zrakovým postižením dbejme na základní pravidla, aby mu naše pomoc nebyla nepříjemná a nechávala mu také určitou volnost.

- Nevíme-li si s něčím rady, nezapomínejme, že jsme na všechno dva. Žák se možná již do podobné situace dostal, a není pro něj proto tak nová jako pro nás!

- Velký hluk, který je ve školní třídě na denním pořádku, velmi ztěžuje samostatný pohyb, protože žák nemá dostatečnou sluchovou kontrolu. Mimo to má ztíženou situaci pro poznávání hlasů lidí okolo sebe, a je pro něj proto velmi obtížné se v takovém prostředí zorientovat. Nezapomínejme na to a upozorněme na to také jeho spolužáky.

- Vstoupíme-li do místnosti, ve které je osoba se zrakovým postižením, dejme o sobě vědět. Obdobně oznámíme svůj odchod, aby žák později třeba nemluvil do prázdna, a nedostal se tak do nepříjemné situace.

- Při pomoci nevidomému žáku se vždy dohodněme na uložení jeho předmětů (kabátu, tašky, učebnic, pomůcek) tak, aby věděl, kde si je může později najít. Pro nevidomého je velice důležité udržovat pořádek a stálé umístění předmětů.

- Při seznamování nevidomého s prostředím upozorněme zejména na předměty trčící do prostoru, jako jsou velké vázy nebo zavěšené skříňky. Ve třídě je třeba dávat pozor na tašky odkládané na podlahu a jiné

předměty odložené na nečekaných místech. Je dobré na to upozornit ostatní děti ve třídě.

- Pokud s dítětem chodíme do školní jídelny, měli bychom se naučit mu stručně popsat, co má před sebou za jídlo. Dítě bychom měli vést k samostatnosti, přestože musíme být připraveni na to, že například s krájením se může dítě potýkat poměrně dlouho. Také zásady správného stolování je pro ně těžké přijmout, protože nevidí, jak se ostatní lidé při jídle chovají. Aby se mohlo pokud možno samostatně najíst, popíšeme mu, co kde na talíři má. Stačí uvést směry z jeho pohledu (vlevo maso, vpravo brambory, nahoře zelenina, dole vejce). O uspořádání předmětů na stole se s dítětem dohodněme. Informujme ho také o tom, jestli je s námi u stolu ještě někdo jiný.

- V komunikaci s dítětem se nevyhýbejme slovům „podívej se“, „koukni“, „prohlédni si“, „vidíš to?“ a podobně, ačkoliv prakticky jimi rozumíme „nahmatej“ a „osahej si“. Dítě těmto běžným výrazům snadno porozumí, a pokud bychom se je snažili vynechávat, budeme na jeho postižení naopak zbytečně upozorňovat a nebudeme schopni mluvit přirozeně.

- Vyhněme se ironii, není vhodnou formou komunikace s dětmi a žáci se zrakovým postižením mohou mít ještě větší problémy s chápáním ironie než ostatní.

- Pokud dítěti něco ukazujeme, snažme se mu to ukazovat z jeho směru. Tedy například pokud je učíme krájet si maso nožem, přistoupíme k němu zezadu, vezmeme jeho ruku a vedeme ji tak, jak má později pracovat samostatně. Pokud bychom byli naproti sobě, ukázka by zbytečně ztrácela na názornosti a byla by pro dítě směrově nepřehledná.

5.5 Co by nás mohlo překvapit

Děti se zrakovým postižením mohou být extroverti či introverti, společenské či nespolečenské, stejně tak jako jejich vidící spolužáci. Je ovšem pravdou, že existují určité typické rysy chování, se kterými se zde můžeme častěji setkat. V tomto směru není možné nic paušalizovat, každé dítě je jiné.

Přesto přinášíme určitý zjednodušený nástin toho, co by nás mohlo v chování žáka překvapit.

Chybění nebo výrazné omezení zraku může ovlivnit vývoj dítěte, a pokud jeho neobvyklému chování nebudeme správně rozumět, mohlo by se stát, že budeme dítěti mylně přisuzovat mentální postižení. Děti s vážným postižením zraku si potřebují osvojené dovednosti opakovat mnohem důkladněji, na všechno si zvykají déle než ostatní děti. Některé projevy jejich chování si lidé nedovedou správně vysvětlit - například když na ně při seznámení sahají a přičichují k nim, aby si je lépe prohlédly, nebo když dupou a pokřikují, aby mohly poslouchat odrazy vydávaných zvuků.[23]

„Trvalo dlouho, než učitelé pochopili, že žák nemá mentální postižení, protože si třeba často mačká oči, kývá se a ze začátku míval i nepřiměřené reakce... Nedávno ale vyhrál Scio z češtiny za celý kraj, a to teprve byl pro někoho důkaz, že nemá mentální postižení." (paní asistentka z druhého stupně)

Mezi projevy, které nás mohou překvapit, patří právě kývání se, a to jak vsedě, tak vestoje. Zkusme si však na delší dobu zavřít oči a uvidíme, jak se budeme chovat. Kývání se je totiž způsobem, jak nabýt určité jistoty v prostoru a jak se „zaměstnat". Možná si ani neuvědomujeme, jak moc nás zaměstnává zrak. Neustále se díváme okolo sebe, pozorujeme, co se v okolí děje, bezděčně těkáme očima. Nevidomého toto všechno nezaměstnává, a to může být důvodem, proč se nezvykle kývá ze strany na stranu. Je třeba dítěti jasně vysvětlit, že ostatní děti to nedělají a že to nás i spolužáky ruší, když s ním mluvíme nebo když učíme. Domluvíme se s ním, že se bude snažit tento stereotypní návyk omezovat.

Dalším typicky problematickým jevem je takzvané „mačkání očí". Vyskytuje se zejména u dětí s diagnózou ROP[24]. Dítě si tlačí rukama (nejčastěji

---

[23] ELLIS, A.; FRANKENBERG, A. *Jak pomoci.* Praha : Asociace rodičů a přátel dětí nevidomých a slabozrakých v ČR, 2005.

[24] ROP neboli retinopatie nedonošených, v nejvyšším stádiu vede až k odchlípení sítnice.

pěstí či palcem) na oko, a tím vyvolává zajímavé zrakové „efekty“. Při stlačení oka totiž nervy reagují a můžeme vidět různé blýskání, barevné mlžení atp. Tento zvyk je poměrně těžké u dětí odbourat, ale je velmi žádoucí na tom pracovat, protože mačkání očí nevypadá dobře, mnoho lidí odradí od komunikace s dítětem, a navíc po delším čase způsobuje deformaci očnice. Oči jsou zapadlejší, a obličej tak získává nepříjemné rysy. Někteří učitelé situaci řeší tím, že dítěti nabídnou nějakou zábavu pro chvilky, kdy nemá nic na práci a kdy by si oči mačkalo. Například mu do lavice dávají bublinkovou fólii, kterou si ve volných chvilkách (o přestávkách) může praskat, nebo kreslenku, na kterou si může kreslit. Fantazii se meze nekladou.

Nikoliv ojediněle se vyskytují situace, kdy dítě nevnímá, uzavírá se do svých myšlenek a úvah, je třeba je neustále vracet do dění ve třídě. Tyto projevy jsou někdy až autistického charakteru. Zde je jistě na místě poradit se s odborníkem. Příčiny takových projevů mohou být různé: od triviálních, kdy se dítě nevydrží tak dlouho soustředit, proto „uniká“, po zvláštnosti chování. V jednom případě dokonce odhalila paní asistentka nečekané zjištění: zdálo se, že dítě každou chvíli „vypíná“, nedokáže udržet pozornost, nedává pozor, co se ve třídě děje. Vnímavá paní asistentka iniciovala ORL vyšetření s následujícím výsledkem: dítě má také sluchovou vadu, musí nosit naslouchadla. Komunikace s tímto žákem se pak výrazně zlepšila.

Jak popisuje paní asistentka výše, můžeme se u nevidomého dítěte setkat i s dalšími specifickými projevy, jako jsou například zmiňované přehnané reakce, ale to bychom již zabíhali do příliš individuálních charakteristik.

Podstatné je přistupovat k dítěti se zrakovým postižením přirozeně, tak jako k ostatním dětem. Je zbytečné chovat se úzkostlivě a přecitlivěle, protože tím dítěti jen dáváme najevo jeho odlišnost. Musíme mít na paměti, že něco žák dělat nemůže (respektive často může, ale jinou formou) a nesmíme si namlouvat, že bude dělat úplně vše stejně jako ostatní, přesto je třeba mít na něj stejné nároky jako na ostatní děti. To znamená, že potřebná přizpůsobení provádíme tak, aby samotné dítě nezískalo pocit, že je jakkoli protěžováno; tím spíše by tento dojem neměli mít jeho spolužáci.

6. VODĚNÍ A NAVIGACE

Otázka vodění dítěte se zrakovým postižením je pro každodenní fungování ve škole velmi zásadní. Různé přesuny mezi šatnou, třídami, jídelnou a podobně jsou tak samozřejmou součástí školního života, že si je obvykle ani neuvědomujeme. Když začneme s integrací, budeme si možná chvilku zvykat na několik novinek, ale i tak nám už brzy na vodění nebude připadat nic neobvyklého.

Klíčové, stejně jako ve všem jiném je konkrétní dítě, a proto budeme používat způsob, jaký vyhovuje jemu. Někdo má raději vodění za ruku, někdo se raději zavěsí na naše rámě. Záleží na tom, jak je dítě zvyklé z domova, z prostředí, kde se nejvíce pohybovalo. Svou roli také hraje věk dítěte, případné tělesné postižení i výškový rozdíl průvodce a dítěte.

Způsob, kdy nevidomého vedeme na tak, že se nás drží za paži nad loktem, je asi nejobvyklejší. K dítěti přijdeme a nabídneme mu paži, které se může chytit. (Pokud je o hodně menší než průvodce, může se chytit tak, že svými prsty obejme průvodcovo zápěstí – je to jiný pocit než klasické držení za ruku.) Ať vedeme takto nebo za ruku, vždy platí několik zásad, které si nyní popíšeme.

Když jdeme po rovném terénu, kráčíme vedle sebe (tak, že nevidomý je na bezpečnější straně). Není potřeba jít kvůli zrakovému postižení příliš pomalu, jak si někteří myslí. Asistentka Linda, která začínala pracovat bez předchozích zkušeností, ráda vzpomíná na první procházku se svou budoucí žačkou: „Šly jsme strašně pomalu, já se jí opatrně dotýkala, jakoby byla hrozně křehká, a upozorňovala jsem ji snad na každý kamínek na cestě. Dnes, když spolu běháme, plaveme i lyžujeme, se tomu obě zpětně smějeme.“ Samozřejmě musíme dbát na bezpečnost, aby dítě se zrakovým postižením někde nenarazilo, není to však žádný porcelán, který se rozsype při sebemenším dotyku. Rychlost chůze musí být přiměřená, kdybychom šli náhodou příliš rychle, dítě nás určitě upozorní.

Pokud musíme projít nějakým úzkým prostorem, dáme ruku, za kterou dítě držíme, nataženou za svá záda. Dítě snadno porozumí našemu signálu,

a nemusíme tak přerušovat hovor zbytečným slovním upozorňováním. Automaticky natáhne i svoji ruku a zařadí se za nás, místo toho, aby nám kráčelo jako doposud po boku. Při chůzi do schodů, nebo když je potřeba, abychom překročili nějakou překážku, stačí opět beze slov nadzdvihnout svou paži. Na konci schodů pak ruku vrátíme dolů a dítě tak pochopí, že již není potřeba zvedat nohy tak vysoko. (Na schody a obrubníky vstupujeme nejlépe kolmo, aby dítě nemohlo zakopnout.) Všechny tyto signály je třeba zprvu ozkoušet, abychom viděli, jak a na co přesně reaguje konkrétní dítě. Během velmi krátké doby ale získáme potřebnou jistotu.

Madlo, opěradlo sedadla i jiné předměty najde nevidomý tak, že mu jejich polohu slovně popíšeme nebo na ně položíme svou ruku, za niž se nás nevidomý přidržuje; on si pak kýžený předmět snadno najde sám Můžeme se také dohodnout, že volnou ruku dítěte položíme na hledanou věc.

6.1 NÁCVIK VODĚNÍ

Ve třídě však nemusí vodit dítě jen učitel nebo asistent. Kolektivu prospěje, když budou s dítětem chodit jeho spolužáci. Děti jsou velmi přirozené, a tak si specifika vodění snadno osvojí. Na začátku si můžeme společně vyzkoušet následující cvičení. Rozdělíme děti do dvojic, z každé dvojice si jeden zaváže oči, a bude tak na chvíli v roli nevidomého. Ideální je, pokud se aktivity účastní i učitel a asistent. Druhý z dvojice bude průvodce a povede „nevidomého“ podle pokynů. Nejprve chytí průvodce „nevidomého“ zezadu za ramena a bude ho tlačit před sebou. Zkusíme chvilku chodit tímto způsobem. Pokud bude potřeba couvat, průvodce jednoduše potáhne spolužáka za ramena. Můžeme zkusit také posadit „nevidomého“ tak, že ho zatlačíme na židli. Pak vyzkoušíme další způsob – nabídnuté rámě. Opět by bylo ideální chvíli se procházet, vyzkoušíme projít mezi spolužáky, úzkým prostorem mezi lavicemi… Nyní si ve dvojici vyměníme role, ale nic nekomentujeme. Teprve poté, co si vyzkoušíme všichni obě role, posadíme se do kroužku a můžeme mluvit. Jak jsme se cítili? Co bylo příjemnější pro nevidomého, co pro průvodce? Proč? Chceme, aby děti popsaly co nejvíce své pocity. Patrně budou říkat, že se při prvním způsobu vedení cítily manipulovány nebo tlačeny někam, kam nechtěly. Druhý způsob by měl být příjemnější. Možná budou také říkat, že vnímaly

prostor třídy jinak, že myslely, že jsou u dveří, když byly u okna apod. Na závěr upozorníme děti, že jsme si sice zkusili chvíli se zavázanýma očima, život nevidomého to ale jenom napodobuje. Veliký vliv má totiž naše předchozí zraková zkušenost, to, že svou třídu známe a viděli jsme ji mnohokrát. Na závěr můžeme vyzvat dítě se zrakovým postižením, aby samo řeklo, jaký způsob vodění mu nejvíce vyhovuje.

6.2 PROSTOROVÁ ORIENTACE

Integrované dítě se časem bude učit od speciálně školeného pracovníka prostorové orientaci („prostorovce“), úměrně věku a schopnostem bude také umět chodit s bílou holí. Nebojme se ho proto nechat chodit postupně po škole či třídě samotné. Na oběd do jídelny může jít také se svými spolužáky. Asistentka Renata to vyřešila háčkem na stěně třídy. Vždy, když chce vyjít nevidomý chlapec ze třídy, ví, kam si pro slepeckou hůl sáhnout. O přestávkách chodí Renata do kabinetu. Říká, že nemůže vydržet ten hluk, a zároveň tím nechává také dítě v kolektivu spolužáků. Několik asistentek z různých koutů republiky uvedlo, že nechat dítě záměrně mezi ostatními se jim osvědčilo jako nejlepší cesta, jak spojit třídu dohromady. Ovšem nechat dítě vždy jen samotné, když mu trvá dlouhou dobu jen najít pomůcky na další hodinu, také není zrovna ideální. Proto je třeba i zde hledat zlatý střed.

Někdy se setkáme s tím, že nám nevidomý člověk řekne: „Vlevo je vysoký dům, viď?“ a my se nestačíme divit, jak na to přišel. Není to nějaký šestý smysl, jedná se o schopnost echolokace, která souvisí se sluchem. Někteří nevidomí se totiž dokážou naučit využívat k orientaci odraz zvuku od předmětů ve svém okolí. Poznají, zda jsou v chodbě či v široké místnosti, ale i zda je na podlaze lino či dlaždice a zda je uprostřed místnosti nějaký větší předmět. Nedivme se, když si náš žák při cestě po školní chodbě pro sebe brumlá či tiše (nebo i méně tiše) píská. Pokud si tak kontroluje okolí odrazem zvuku, není důvod ho v tom nepodporovat. Schopnost echolokace mu v životě bude velmi užitečná.

Pro dítě se zrakovým postižením může být užitečné naučit se co nejdříve světové strany. Pojmy jako „na severu“ totiž nejsou závislé na naší konkrétní poloze, respektive otočení. Navíc se mu budou později hodit ve škole. Dalším

zajímavým prostředkem může být „vojenská“ navigace formou určení polohy cíle podle hodin - „máš to na dvanáctce“, „je to na šestce“ - vždy myšleno podle člověka, kterému pokyn dáváme. Je tak možné přesněji navigovat než pouhým „vlevo“ a „vpravo“.

6.3 BEZPEČNOST

Pro dítě se zrakovým postižením mohou být při samostatném pohybu po třídě nebezpečné předměty, které jsou volně ložené v prostoru. Mohou to být školní batohy, tašky s věcmi na tělocvik, ale hlavně například tvrdá krabice s hračkami. Není třeba vše před dítětem odklízet, velice rychle se naučí ve třídě pohybovat, a pokud bude opatrné, jistě se mu nic nestane, ale je dobré ostatním dětem vysvětlit, že jejich spolužákovi mohou neuklizené věci překážet v pohybu.

Větším rizikem jsou otevřená dvířka skříněk, napolo otevřené dveře nebo okna a další nečekané předměty ve výšce hlavy.

Zeptali jsme se asistentů, učitelů i ředitelů, zda je podle nich bezpečné nechat spolužáky, aby dítě sami vodili. Reakce byly u většiny velmi podobné. Riziko existuje vždy, ale pro dítě je samostatnost a „nekontrolovaný“ kontakt se spolužáky velmi důležitý. Dotazovaní učitelé prvního stupně se shodují, že v první třídě je třeba brát ohled na to, že má velká část dětí ještě práci sama se sebou a s koordinací svých pohybů, a není proto vhodné je nechat spolužáka vodit, zvláště v náročnějším terénu. Postupně se to ale učí a i pro ně to má velký význam.

Paní asistentka Šárka nám k tomuto tématu řekla: „Po třídě se Lukáš pohybuje sám. S ostatními dětmi jde na chodbu na procházku… Je tu na chodbě dozor a já mu dělám zrakový dozor. Ale tohle musíte řešit i u těch ostatních dětí! Tady je to samozřejmě potřeba víc. Vždycky se ale může stát cokoliv.“

Další paní učitelka, Monika, přidává: „Učím na prvním stupni, při přesunech dětí po budově v rámci výuky klidně využiji jiné dítě, děti jsou již naučené, jak se mají k žákyni se zrakovým postižením chovat, o přestávkách a mimo budovu zajišťuje doprovod asistent.“

Paní učitelka Eva souhlasí: „Necháme Natálku vodit, ale pozorujeme to. Asistentka je tam, kdyby něco. Děti Natálku berou samy. Jsme malá škola, všichni se známe, takže děti to berou přirozeně.“

Problémem může být cesta do školy. Většinu dětí doprovázejí rodiče, některé sourozenci, ale i když se již dítě naučí svou trasu z domova do školy projít samo, mohou nastat komplikace, pokud napadne sníh, opravuje se silnice nebo se jinak změní podmínky.

7. USPOŘÁDÁNÍ TŘÍDY

I mezi běžně vidícími dětmi najdeme takové, které mají rády řád a lpí na zaběhnutém pořádku, zvláště pak co se týče uspořádání prostředí, v němž se pohybují. Dítě se zrakovým postižením si o svém okolí dělá detailní a správnou představu déle, musí si vše projít a osahat a z jednotlivých informací, které sluchem a hmatem získá, si složit celkový obrázek o prostředí, ve kterém se pohybuje. Proto musíme počítat s tím, že se i mezi dětmi se zrakovým postižením mohou najít takové, pro které bude stálé uspořádání věcí velice důležité.

Při moderních metodách výuky je často využívána skupinová práce, a s tím souvisí i různé uspořádání lavic a střídání míst, kde žáci sedí. Pokud chceme tyto metody využívat, musíme s přítomností žáka se zrakovým postižením počítat a reagovat na individualitu jeho, stejně jako ostatních žáků. Neznamená to ale, že bychom nemohli různé způsoby uspořádání třídy vyzkoušet! Pokud bude například střídání míst vyhovovat nám i dětem, není důvod je ve své třídě nezavést.

Při řešení uspořádání lavic ve třídě ovšem musíme myslet na to, že žák s těžkým zrakovým postižením bude potřebovat více prostoru než ostatní žáci. Je to dáno tím, že jeho učebnice psané v Braillově písmu jsou při stejném obsahu daleko větší a zároveň potřebuje mít na lavici prostor na Pichtův psací stroj. Také jeho asistent by měl mít vedle něj místo k sezení a prostor na pomůcky. (Není přitom vhodné, aby seděl proti žákovi, protože by jeho pohyby byly zrcadlové, a proto málo návodné!) Ve třídě je zároveň potřeba počítat s dalšími úložnými prostorami, protože žák si psací stroj ani všechny objemné učebnice nebude moci nosit každý den domů. Zároveň budeme pokud možno používat speciální hmatové pomůcky (reliéfní mapy, glóbus a další), a ty je také třeba někam uložit. Častým řešením ve třídách je vyhrazení jedné lavice navíc pro potřeby žáka se zrakovým postižením a pro asistenta.

7.1 ORIENTACE VE TŘÍDĚ

Pokud chceme, aby se nevidomé dítě ve třídě co nejdříve orientovalo, můžeme mu k tomu pomoci. Důležité je dítěti nabídnout nějaká „vodítka“, která mu pomohou se ve třídě orientovat a samostatně pohybovat. Takovým vodítkem může být například cesta k jeho lavici od dveří doleva okolo skříněk, podél topení či podél oken až ke třetí lavici.

Například Lukáš si pamatuje svou cestu k lavici už v pololetí první třídy. Jde totiž ode dveří hned doprava a prochází podél skříněk až ke třetí magnetické tabuli, na které má magnety ovoce a zeleniny, se kterými si rád hraje. K umyvadlu jde pak zpátky ke dveřím a ještě za ně. Pod umyvadlem je odpadkový koš, takže i k němu už sám trefí. Pokud by zabloudil, poradí mu paní asistentka, která na něho z povzdálí dohlíží, nebo mu pomůže některý z jeho spolužáků.

V mnoha třídách mají děti ručníky a hrníčky, ale také portfolia označená svými jmény. Není důvod, aby si také žák se zrakovým postižením nemohl své věci mezi ostatními vyhledat sám. K tomu nám dobře poslouží nejrůznější lepicí tapety, ze kterých můžeme vystřihnout různé tvary, ale také takzvané Dymo kleště, které do speciální lepicí pásky vyrazí znaky Braillova písma. Dítě si tak nejen pozná své věci, ale navíc se může již od prvních dní ve škole seznamovat s písmeny.

Máme-li rádi moderní technologie, můžeme k orientaci ve třídě dítěti poskytnout i technickou pomoc. Pro lidi se zrakovým postižením byly vyvinuty takzvané vyhledávače klíčů. Jedná se o čipy, které zvukově reagují. Pokud takovýto čip připevníme na lavici žáka, na dveře třídy a podobně, bude se dítě moci lépe samostatně zorientovat.

Jeden z integrovaných žáků má vytvořen model své třídy z lega. Může se na něm učit, jak je třída uspořádána a zároveň není problém ho kdykoliv upravit podle aktuální situace.

8. UČEBNICE

Učebnice pro děti v integraci jsou velmi diskutovaným tématem a bohužel také jedním z nejčastějších problémů, se kterými se učitelé, rodiče, asistenti i děti při integraci potýkají. Existuje několik nakladatelství, které se vyráběním učebnic zabývají. Je samozřejmě potřeba dobře vybírat, jaké z nich pro výrobu učebnice zvolíme. Bohužel stále schází jednotná databáze učebnic, které jsou v České republice k dispozici.

8.1 VYHLEDÁVÁNÍ UČEBNIC

Jaký postup má tedy škola při přípravě učebnic na další školní rok uplatnit? Nejméně jedno pololetí předem zjistíme od všech vyučujících, jaké učebnice budou používat. Úplný seznam, který je součástí individuálního vzdělávacího plánu, pak předáme svému Speciálně pedagogickému centru, které má být pro nás poradním orgánem. Některé tituly má k dispozici, u jiných by nám mělo doporučit, kde se dají sehnat. Často se ovšem Speciálně pedagogická centra potýkají s nedostatky peněz a velkou časovou vytížeností pracovníků. I proto existují sdružení, která zapůjčují učebnice nebo mohou předat kontakt na další rodiny, které potřebnou učebnici měly a už ji nepoužívají. Můžeme se tedy obrátit i na sdružení.

Rodiče nebo asistenti ale také často (pro těžkou dostupnost učebnic) volí cestu vlastní výroby učebnice doma. Je to časově velmi náročné, většinou je také potřeba sehnat někoho, kdo nám text z počítače vytiskne v Braillově písmu. A rodiče se nejdříve musí naučit, jakým způsobem učebnici do počítače přepsat, jak vyrobit obrázky apod. K tomu by nám měla opět pomoci Speciálně pedagogická centra nebo zkušenosti jiných rodin.

Aby integrace byla skutečnou integrací, je třeba, aby učebnice pro dítě se zrakovým postižením byla táž jako pro ostatní děti. Neznamená to, že nebude mít nějaké obrázky či texty upravené (třeba zjednodušené, bez použití perspektivy apod.). Myslíme tím, že není naplňována myšlenka integrace, pokud má dítě svou učebnici, kterou čte s asistentem, přičemž ostatní děti probírají stejnou látku, ale úplně jinou formou z jiné učebnice. Tuto skutečnost potvrzují

také rodiče. Maminka Eva vypráví o shánění učebnic pro svého syna: „Syn dostal k dispozici od SPC učebnice z knihovny v Praze. Ale je to k ničemu, protože to nejsou ty, se kterými pracují ostatní. On potřebuje jet s dětmi a tyhle učebnice jsou dělané trošku jinak. Takže paní asistentka mu slabikář, matematiku, všechno přepisuje.“ Zjišťujete tedy, že je třeba používat stejné učebnice jako má celá třída? „Stejné. Další učebnice z SPC máme třeba na doplnění, protože děti běžně čtou něco navíc. Jinak je ale potřeba jet podle toho, co je v dané třídě.“

Maminka Marie také popisuje, jak řeší situaci, kdy má syn jiné učebnice než třída: „Musí se to přepisovat. Pokud jsme dostali učebnici, třeba vlastivědy, která nesouhlasila, tak to je na nic. Maximálně tam lze použít nějaký obrázek na vysvětlení.“ Bohužel i tak mnoho dětí musí pracovat s jinými učebnicemi než zbytek třídy. Ty správné prostě nejdou sehnat.

Ilustrující příklad za všechny – v jedné třídě vykázala paní učitelka za dveře nevidomého žáka a jeho asistentku, protože ta rušila tím, že žákovi špitala látku z jiné učebnice téhož předmětu. To ovšem samozřejmě není žádná integrace!

Paní učitelka z druhého konce republiky zase říká: „Shánění učebnic je velký problém. U nás je shání paní asistentka – nejprve se zkontaktuje s jinými školami a snaží se si učebnice vypůjčit. Pak teprve učebnice kupujeme. Máme velké štěstí na maminku, že spoustu učebnic sama zaplatí a taky že sehnala kontakt na jednu nadaci, která nám poskytuje peníze. A samozřejmě toho strašně moc přepíše paní asistentka. Nebýt jí, nevím, co bych dělala, je úplně báječná.“

Obětaví rodiče, asistenti nebo přímo učitelé opravdu často tráví sháněním učebnic nadstandardní množství času, často nad rámec své pracovní doby a v naprosté většině bez finanční odměny. To se ovšem netýká jen shánění učebnic, ale hlavně jejich výroby a přípravy do školy vůbec. Maminky integrovaných dětí často nechodí do zaměstnání, aby se mohly věnovat náročné práci, které je kolem integrace velké množství. Zůstávají pak doma po celou dobu, kdy dítě chodí na základní školu, a často i přes dobu, kdy dítě studuje

střední školu. Jejich práce je naprosto nezbytná, bez nich by integrace v podstatě nebyla možná. Problémem zůstává, že jim nikdo nezaplatí ani jejich práci ani ušlý zisk z toho, že nechodí do zaměstnání.

8.2 POČÍTAČ

Kvůli nedostatku učebnic a náročnosti jejich shánění však některé školy volí alternativní řešení. Dítě pak buď nemá učebnici žádnou, anebo úplně jinou než ostatní děti. To samozřejmě není zrovna ideálním řešením. Bohužel se tak však stále poměrně často děje.

U starších dětí je proto velmi časté používání počítače, kde má dítě učebnici nahranou elektronicky. Tu si pak čte pomocí braillského řádku nebo přes hlasový výstup do sluchátek. Maminka Klára říká: „Druhý stupeň bez počítače už prakticky není možný. Dcera ani nenosí do školy Pichťák, učitelé už neumí Brailla. To šlo na prvním stupni, kdy měla jednu učitelku, teď už to není možné.“ Výklad v hodinách, který je založený na prezentacích učitele, pak dítě dostane do počítače v elektronické podobě a při hodině sleduje látku s ostatními žáky. Stejným způsobem pak může psát různé referáty, seminární práce, dokonce i testy. Ty pak pomocí flash disku nebo e-mailu předá učiteli. Mohlo by se zdát, že používání počítače je možné pouze od druhého stupně základní školy, avšak objevuje se stále častěji i u žáků mladšího školního věku. Zde je třeba individuálně zvážit, zda je dítě již v tomto věku schopno naučit se počítač ovládat.

Ani s počítačem to však není snadné. Tatínek studenta čtyřletého gymnázia, jemuž paní asistentka podle pokynů učitelů předem přepisuje texty do elektronické podoby, vypráví: „Paní asistentka přepisuje slovíčka, hlavně v takových předmětech, kde neexistují učebnice. Připravuje to, aby se syn měl aspoň z čeho učit. A jelikož to také není úplně počítačový mág a jelikož ještě nejsou úplně sladěné softwary, takže někdy synův software pracuje jinak než školní softwary, dochází k tomu, že paní asistentka něco přepíše a ono to pak není. Nebo to přepíše v jednom sloupci a ono je to pak ve čtyřech…“ a syn dodává: „Většinou se to stane tak, že kantor mi řekne, ať si něco otevřu, tam jsou nějaký problémy, tak on si pro paní asistentku letí, ona je zděšená, paní

profesorka je zděšená, já jsem zděšenej, třída se udiveně diví, co se tam děje, a má asi krásnou komedii, a potom se to řeší s panem profesorem na informatiku, přičemž se nepřijde na hlavní příčinu.“ Nicméně i přesto jsou počítače v dnešní době obrovskou pomocí všem, kteří žijí v integraci.

9. VYDAVATELSTVÍ HMATOVÝCH UČEBNIC

9.1 KNIHOVNA A TISKÁRNA PRO NEVIDOMÉ K. E. MACANA (KTN)

V knihovně najdeme mnoho knih beletristických i odborných. V tiskárně se zabývají také učebnicemi. Ve formě zvukových nahrávek se zde realizují knižní tituly z běžné nakladatelské produkce, zvukové časopisy a odborná literatura sloužící žákům základních škol, studentům středních a vysokých škol i jednotlivým profesním skupinám nevidomých a slabozrakých.

Výhodou těchto učebnic je jejich cena, nevýhodou to, že neobsahují černotisk. Vidící člověk, který neovládá Braillovo písmo, se v nich tedy neorientuje.

9.2 ORBIS TACTUS

Jde o nakladatelství hmatových učebnic, které vzniklo teprve v poslední době. Jeho učebnice jsou mezi dětmi i pedagogickými pracovníky velmi oblíbené. „Kdybych si mohla vybrat, tak chci určitě učebnice od Orbis Tactus. Potřebujeme, aby učebnice měla obrázky, byla pestrá a děti bavila. Pro nevidomého je těžké si všechno představit, proto jsou pro něj důležité učebnice s obrázky. Aby si mohl všechno ohmatat, to napomůže lepšímu porozumění látce," říká jedna paní učitelka. Výroba těchto učebnic je však velice pomalá. Mnoho věcí se musí vyrábět ručně, obrázky z různých materiálů je třeba vystřihovat, lepit… Výhodou učebnic nakladatelství Orbis Tactus je, jak už uvedla citovaná maminka, veselost a pestrost obrázků, které jsou skutečně z nejrůznějších materiálů. Knížky jsou také dělané přímo na míru konkrétnímu dítěti (např. dítě, které se teprve učí číst v Braillově písmu, potřebuje, aby text byl psán ob řádek apod.), což rodiče i učitelé také velmi oceňují. Nevýhodou je pak vysoká finanční náročnost.

Drobností, která dětem usnadní život, jsou i hmatové značky pro každý předmět, které má učebnice nalepené na okraji první stránky. O tom mluví i prvňačka Lucinka: „Na učebnicích se mi líbí třeba, že tam je čtvereček, to je matematika, a kolečko, to je Živá abeceda." A tak, když sahá do batohu pro

učebnici, nemusí ji celou vytahovat, aby si přečetla nadpis na první straně, ale stačí prohlédnout okraje.

U učebnic tohoto nakladatelství nemůžeme nejmenovat ještě další dvě výhody. Pracovní sešity jsou udělány tak, aby do nich dítě mohlo úkoly vyplňovat jako vidící žáci, tedy ne opisovat každý úkol. To rozhodně není běžné. A konečně – úkoly, které nelze vypracovávat stejným způsobem jako vidící děti, jsou přepracované.

Ředitelka nakladatelství Orbis Tactus, PaedDr. Klára Novotná, má sama nevidomé dítě, které od první třídy chodí do školy s vidícími dětmi. Od začátku však pozorovala, že jedním z největších problémů je absence učebnic vyrobených se zřetelem k potřebám integrace. Proto začala knihy dcerce vyrábět. Později je začala tvořit pro další nevidomé děti v integraci, až se to stalo její hlavní pracovní činností.

V čem jsou učebnice Orbis Tactus specifické? Klára Novotná říká: „Jde o individuální přetisk, tedy o přetisk přesně té učebnice, kterou používá celá třída. Knihy jsou opatřeny soutiskem, což znamená, že na stránce je současně se slepeckým tiskem (Braillovým písmem) i černotisk. Dále naše knihy obsahují množství obrázků, map a grafů. Číslování stránek je pro rychlou orientaci uděláno podle originální učebnice. Někdy je text nebo zadání cvičení upraveno, aby bylo srozumitelné pro nevidomé dítě. Zároveň upravujeme text cvičení a pracovní sešity pro psaní a doplňování na Pichtově psacím stroji. Navíc upravujeme cvičení pro práci dítěte na počítači. Co se týče technického provedení, knihy jsou přeloženy do programu WinBraille, opatřeny soutiskem, vytištěny nejprve černotiskem, pak na slepecké bodové tiskárně Everest, svázány, opatřeny obrázky (jde o barevné obrázky tvořené z různých materiálů) a mapami.“

Školy, které učebnice nakladatelství Orbis Tactus používají, většinou oceňují jednotnost učebnice nevidomého dítěte s ostatními dětmi, rychlost orientace v knize a práce s ní, obrázky a zřetel k individuálním potřebám dítěte.

9.3 DALŠÍ VÝROBCI UČEBNIC

- Pan Jiří Mayer, Klatovy: majit.sweb.cz
- Středisko Teiresiás Brno: www.teiresias.muni.cz
- Integrace, o. s., převod do digitální podoby: www.integraceos.cz
- Další výrobci

10. VOLNOČASOVÉ AKTIVITY

Pro každé dítě je jistě dobré, pokud se může rozvíjet v nějakých volnočasových aktivitách. Na kroužku se učí nejen různým dovednostem uměleckým či sportovním, ale také sociálním. Kontakt s dětmi, které se navíc zajímají o stejnou oblast, je pro každého velmi cenný. Prostředí na kroužku by mělo být nestresovým, činnosti by tu měly být vesměs zábavné. To ale neznamená, že se tam dítě nic nenaučí. Naopak si může podstatně rozšířit obzory ve specifické činnosti, která ho baví. Kroužky také obvykle probíhají v menším kolektivu, než na jaký je dítě zvyklé ze školy. Vedoucí má tedy spíše prostor věnovat se dětem individuálně a rozvíjet v největší možné míře jejich nadání. V dnešní době je výběr volnočasových aktivit skutečně široký, a tak není tak těžké najít pro každé dítě to, co mu nejlépe sedí. Přitom je třeba dbát na zaměření dítěte, na všestrannost zájmů, na talent i schopnosti.

Toto všechno platí jak o běžně vidícím dítěti, tak o dítěti se zrakovým postižením. U obou je potřeba velmi pečlivě vybírat a někdy i vyzkoušet více variant, než vybereme tu jednu, pro naše dítě nejlepší. Vždy ale bude platit, pokud nevybereme kroužek speciálně zaměřený jen pro nevidomé a slabozraké, že je třeba nejprve pohovořit s vedoucím kroužku. Vysvětlit mu, v čem by mohla být práce s naším dítětem jiná než je běžně zvyklý, domluvit se na případné asistenci a podobně. V praxi to často probíhá tak, že rodiče začnou chodit spolu s dítětem, než se situace usadí, později vedoucí kroužku i dítě nabudou jistoty a odváží se pokračovat bez rodičů. Nenechme se odradit prvním odmítnutím. Může být způsobeno pouze strachem, nejčastěji kvůli nedostatku zkušeností. Ten se dá překonat, důležitá je chuť a ochota vedoucího. Na druhou stranu se rodiče shodují, že pokud vedoucí dítě vyloženě nechce a nebude se snažit ho v plné míře zapojit, nelze to „lámat přes koleno“.

10.1 KROUŽKY URČENÉ SPECIÁLNĚ DĚTEM SE ZRAKOVÝM POSTIŽENÍM

Druhů zájmových aktivit máme dnes mnoho. Některé jsou určeny přímo a jenom dětem se zrakovým postižením. Ty bývají často při speciálních školách.

Jakkoliv podporujeme integraci, nevidomé děti se potřebují setkávat také mezi sebou. Tato potřeba vyvstává často zejména u dětí v období dospívání, kdy se ve skupině nevidomých dítě cítí jistě, protože nevybočuje, je „mezi svými". Řešení jsou různá. Někdo volí běžnou školu a kroužek pro nevidomé, jiný dává přednost i speciální škole.

Bohužel jsou kroužky pro děti se zrakovým postižením dostupné jen dětem, které bydlí v blízkosti speciálních škol. Je dobré sledovat pravidelně nabídku jednotlivých škol, abychom mohli pro své dítě vybrat skutečně ten nejvhodnější kroužek. Jmenujme nyní některé z nich.

Jedním z nejvšestrannějších je turistický oddíl při speciální škole. Jde o klasický turistický oddíl, který je ale určen pouze dětem se zrakovým postižením. Tábory oddílu, výhradně pro nevidomé děti, umožňují rozvíjet v klidu a s dostatečným časovým prostorem specifické dovednosti jako např. prostorovou orientaci, komunikační, sebeobslužné a mnohé další dovednosti. Informace o táborech najdeme také na internetu[25].

Mezi oblíbené kroužky patří rovněž kroužky sportovní. Existuje poměrně velké množství klubů a tělovýchovných jednot určených pro osoby se zrakovým postižením. Většina se sdružuje v Českém svazu zrakově postižených sportovců. Příznivé je, že tyto sportovní kluby najdeme nejen v Praze a Brně, ale i v dalších městech. Všechny potřebné informace jsou na webových stránkách svazu: www.sport-nevidomych.cz.

10.2 KROUŽKY A INTEGRACE

Ochotu integrovat nevidomé dítě nemá rozhodně každý vedoucí kroužku, praxe však ukazuje, že lépe se daří dětem, které vykazují vyšší míru samostatnosti, dokáží dobře komunikovat, stojí o dětský kolektiv a snaží se chovat jako ostatní. Zde se zúročí předchozí úsilí věnované výchově k samostatnosti.

[25] www.centrumpronevidome.cz/tabory/ a www.tyfloturistak.info

Neochota integrovat nevidomé dítě nemá mnohdy žádné racionální příčiny, dotyčný se třeba bojí nového, neznámého, s ničím podobným se nikdy nesetkal. Jindy může jít o objektivní důvody – např. množství dětí ve skupině. V řadě případů je integrace obtížná také proto, že některé nevidomé děti mají svá další specifika – např. pohybová omezení, projevy autistického chování, sluchovou vadu a další.

Rozhovory s dětmi potvrdily, že škála kroužků, ve kterých jsou děti integrovány, je velice pestrá. Ze svých aktivit děti jmenovaly skautský oddíl, turistický oddíl, hru v hudebním souboru, klavír, náboženství, koně, angličtinu, dramatický kroužek, flétničku, keramiku, golf, aerobic, plavání, kulinářský kroužek, keyboard, počítače, klarinet… Výběr tedy je a každému dítěti lze v okolí jeho bydliště vybrat kroužek přímo „na míru“ věku, talentu a zájmu.

11. SHRNUTÍ

Integrace je nikdy nekončící proces, ve kterém mohou zúčastnění stále něco zlepšovat. Zároveň je to pro nás dnes velká výzva, která na nás klade nové nároky. Je to potřeba vzdělávat se, prakticky se učit, komunikovat s ostatními, nechat si poradit, dokázat se inspirovat ad.

Ač dostát všem nárokům není vždy snadné, úspěšných případů integrovaných dětí neustále přibývá. Jejich rodiče si přejí, aby děti byly co nejlépe připraveny pro svůj budoucí život a dokázaly v něm s úspěchem obstát.

Důležitou roli v integračním procesu hraje obvykle též asistent pedagoga. O jeho významu mluví mnozí rodiče i učitelé. Dobrá spolupráce všech zmíněných lidí je proto základním kamenem úspěchu. Dalším důležitým pomocníkem jsou nám pak poradenská zařízení, která nabízejí rozličné služby.

Denní prací všech zúčastněných je vzájemná komunikace. Je to tedy nejen komunikace přímo se žákem se zrakovým postižením, která se řídí specifickými zákonitostmi, ale i komunikace školy a rodiny, školy a asistenta pedagoga atd. Neměli bychom tedy ani tuto rovinu práce brát na lehkou váhu.

Proces integrace je procesem, který vede k našemu konečnému cíli – inkluzivnímu vzdělávání a inkluzivní společnosti vůbec. Je to proces spojování dvou (či více) částí celku.

Pokud se skutečně rozhodneme jít cestou integrace, bude nutné se na náročnou práci předem dobře připravit a to jednak důkladným seznámením se s dítětem (spolu s jeho rodinou) a samozřejmě problematikou, a jednak přípravou fyzického prostředí, tj. úpravou třídy, popř. školy (šatny, jídelny, tělocvičny atp.). Předem je nutné zvážit velké množství faktorů, mezi něž patří volba učebnic a pomůcek, počet dětí ve třídě, přijetí či nepřijetí asistenta pedagoga ad. V této době by se měla začít také utvářet úzká spolupráce s poradenskými zařízeními, zejména pak s příslušným SPC.

Je vhodné, aby se učitel a asistent pedagoga sešli ještě před začátkem školního roku a domluvili si co nejpřesněji, jak bude jejich spolupráce probíhat.

Důležité je také domluvit se s příp. osobním asistentem dítěte, dále s vedením školy, rodiči, lékařem dítěte (od něhož můžeme získat cenné informace o přesné diagnóze dítěte), školním speciálním pedagogem, výchovným poradcem, popř. dalšími zainteresovanými odborníky.

Dalším faktorem ovlivňujícím výrazně úspěšnost integrace je jistě komunikace. Na tu by měli všichni zúčastnění klást velký důraz. Komunikace se samotným dítětem se zrakovým postižením není ničím, čeho bychom se měli bát, ačkoli i ta má svá jistá specifika, se kterými je dobré se předem seznámit. Nezapomeňme, že nevidomé dítě vnímá zejm. sluchem a hmatem, k čemuž právě musíme svou komunikaci s ním přizpůsobit.

Stejně tak bychom měli respektovat i některé zásady pro vodění a navigaci dítěte. Ty jsou, stejně jako zásady komunikace, výrazně ovlivněny individualitou dítěte, a proto je potřeba být vnímavý a snažit se rychle získat zkušenost. Pomoci dítěti, aby se co nejdříve dokázalo alespoň základně orientovat samo, by mělo také uspořádání třídy, hmatové (popř. sluchové) orientační body, zkušenost s chozením po třídě/škole, popř. další faktory.

12. ZÁVĚR

Cílem bakalářské práce bylo shrnutí důležitých zásad týkajících se integrace dítěte se zrakovým postižením na prvním stupni běžné základní školy, čehož bylo v rámci částí Úvodem o integraci, Asistent pedagoga, Komunikace, Vodění a navigace a Uspořádání třídy dosaženo. V kapitole Poradenství navíc odkazujeme na zařízení, kde je možné získat další potřebné informace, pomoc i materiální podporu (pomůcky, učebnice...). Výstupem práce je příručka, která je v současné době distribuována v rámci kursů občanského sdružení Integrace[26]. V budoucnu by měla být také běžně dostupná v elektronické podobě, a to přes internetové stránky sdružení. Již nyní je ale používána v některých základních školách České republiky.

Jejím přínosem pro pedagogy působící v integrovaném kolektivu je zejména konkrétnost doporučení a zprostředkovaná zkušenost těch, kteří již podobnou situaci zažili či zažívají.

[26] [cit. 2011-03-22]

Dostupný z WWW: <http://www.integraceos.cz/download/letak_projekt.pdf>

POUŽITÁ LITERATURA A ELEKTRONICKÉ ZDROJE

ELLIS, A.; FRANKENBERG, A. *Jak pomoci*. Praha : Asociace rodičů a přátel dětí nevidomých a slabozrakých v ČR, 2005.

JESENSKÝ, J. *Kontrapunkty integrace zdravotně postižených*. Praha : Karolinum, 1995.

KEBLOVÁ, Alena. *Integrované vzdělávání dětí se zrakovým postižením*. Praha : Septima, 1996. 100 s. ISBN 80-85801-65-5.

KOCHOVÁ, Klára; VACHULOVÁ, Markéta. *Integrace – hezká (i těžká) práce*. Praha : Integrace, o.s., 2010. 86 s. ISBN 978-80-254-7451-8.

MICHÁLEK, Miroslav. *Nebojte se pomoci nevidomým*. Praha : Okamžik, 2005. ISBN 80-86932-01-X.

MÜLLER, Oldřich a kol. *Dítě se speciálními vzdělávacími potřebami v běžné škole*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2001. 288 s. ISBN 80-244-0231-9.

SCHINDLEROVÁ, Olga. *Na ruce si nevidím*. Praha : Okamžik, 2007. 230 s. ISBN 978-80-86932-10-1.

VACHULOVÁ, Jana. *Metodika integrace ve střediscích rané péče SPRP*. (materiál pro vnitřní potřebu SPRP)

KOLEKTIV AUTORŮ. *Rámcový vzdělávací program pro Základní vzdělávání*. Praha : VÚP, 2007. 126 s.

WWW: <http://cpiv.cz/>

WWW: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/7372/108_2006_Sb.pdf>

WWW: <http://www.msmt.cz/dokumenty/vyhlaska-c-73-2005-sb-1>

WWW: <http://www.inkluze.cz/inkluzivni-vzdelavani/pravni-ramec>

WWW: <http://www.asociacerodicu.estranky.cz/>

WWW: <http://www.tyfloservis.cz/vz2008/vz08.pdf>

WWW: <http://www.tyflocentrum.cz/>

WWW: <http://integraceos.cz/>

PŘÍLOHA

KOCHOVÁ, Klára; VACHULOVÁ, Markéta. *Integrace – hezká (i těžká) práce*. Praha : Integrace, o.s., 2010. 86 s. ISBN 978-80-254-7451-8.